

чорноголові красуні – чайки; степові нещасні русалки – дівчата; ніжний степовий дзвіночок – тронка та ін.

Кількісно більший вияв описових зворотів, до складу яких належать займенник, прикметник та іменник. Загальна кількість їх склала 82 одиниці (5%), а саме: *моя чабанська радість* – тополя; *наш степовий аричок* – канал; *ці морські потвори* – медузи; *сантехніки нашої доби* – механізатори тощо.

Значно менший обсяг масиву перифразів, які складаються із займенника, двох прикметників та іменника – тільки 27 (1,7%), як от: *наш чорний степовий дощ* – буря; *те сонячне абрикосове царство*; *оті холодні ракетні обеліски*; *цей молодий океанський велетен* тощо.

До перифразів, в основу яких покладено тільки прикметник, належать 23 одиниці (1,4%), а саме: *реактивні* – літаки; *пернаті* – чайки; *зороока* – Тоня; *стара* – Чабаниха та ін.

Як бачимо, перифрази в романі "Тронка" О. Гончара мають неоднакову архітектоніку. Залежно від структури, вони й по-різному співвідносяться з категоріями частин мови.

До того ж, як відомо, у перифрастиці, як і в лексиці та фразеології, існують системні зв'язки між одиницями. Знання цих системних відношень допомагає вирізнити перифрази як у синонімічних рядах, так і в протиставленнях, а це сприяє доцільному використуванню того чи іншого перифраза в індивідуально-художньому мовленні. Так, перифрази О. Гончара відіграють важливу роль в асоціативному зближенні його концептуальних наскрізних символічних образів (зорі, степу, тронки) в об'єднанні їх у головний образ його творів – образ рідної землі. "Творчість О. Гончара, – зазначає М. Наєнко, – блискучий взірєць того, як щедро можна використовувати все наше багатство мови і як майстерно можна шліфувати її, щоб знову повернути народів" [2, с.29].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що перифрастичними зворотами О. Гончар збагатив образні ресурси української мови, подав зразки вдалого використання частин мови. Його образно-описові звороти розкрили багаті естетичні можливості вторинної номінації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожин А.Н. Перифрастические построения в языке советской эпохи // Русский язык в школе. – 1977. – № 4. – С.89-94.
2. Наєнко М.К. Зоря пам'яті й людської солідарності. Про роман О. Гончара "Твоя зоря" // Радянське літературознавство. – 1980. – № 7. – С.18-30.
3. Сологуб Н. Цвіт художнього слова Олеса Гончара // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С.21-26.

Наталія Коваленко (Кам'янець-Подільський)

ДЕРИВАЦІЙНА БАЗА ФРАЗЕМ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО АРЕАЛУ

Фразеологія нашої мови збагачується і вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби всього того, що зберігає у своїй пам'яті український народ. Дослідження останніх десятиліть про джерела фразеологізмів, їх семантику, лексичний склад (В.М. Мокієнка, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, М.Ф. Алефіренка, Є.Д. Чак, Ф.П. Медведева, М.Т. Демського, А.О. Івченка, Ю.Ф. Прадіда та ін.) створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей деривації стійких мовних одиниць.

В українській мові постійно виникають нові стійкі сполучення слів. Першими спробами систематизувати матеріал про основні шляхи творення фразем діалектного мовлення, види дериваційних баз стали праці М.Т. Демського [2] та В.І. Лавера [4].

У мовознавстві поняття "фраземна деривація" трактується по-різному: одні вчені досліджують творення ФО на базі слів і словосполучень (Б.С. Шварцкопф,

М.Т. Демський) або на основі вже існуючих у мові фразеологічних сполук (Ю.О. Гвоздарьов, А.М. Емірова, С.М. Денисенко), інші – на ґрунті сталих мовних висловів (А.М. Бушуй, Т.М. Кондратюк, О.В. Кутін, В.Д. Ужченко). Ми дотримуємось тієї точки зору, за якою фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів творення ФО, тобто розглядаємо фраземотворення в широкому розумінні слова.

Причиною виникнення фразем виступає не прагнення мовців лінгвалізувати якусь нову дійсність, а потреба конкретизувати, уточнити узагальнене значення слова, образно назвати якусь абстракцію, виразити емоційно-експресивну оцінку предмета чи явища [3, с.242].

У слов'янській лінгвістиці найбільш продуктивним вважають фразеолого-синтаксичний тип творення ФО [5, с.105], коли різними шляхами відбувається переосмислення вільних синтаксичних конструкцій.

Актуальними визнаються такі способи творення фразем: 1) "нарощування" слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференціація; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень.

Для загальноукраїнських ФО, як і для говіркових, досить продуктивним є процес фраземотворення шляхом "нарощування" слова (дериваційної бази) [2, с.46]. Причина цього явища в надмірній семантичній узагальненості деяких слів. Якщо нарощуються прямі назви предметів чи явищ, то простежується підсилення експресивності завдяки компоненту-прикметникові, що додається, напр.: *загальноукр. золотий дощ* [ФСУМ, I, с.268]; *мишача душа* [ФСУМ, I, с.281] – *зах. под. курячий дощ* (Ном.); *нагла смерть*' (Знк, Івн, Чр); *дур'на баба* (Чр); *жлоб дур'ний* (Чр); *кур'ача пам'ят'* (Знк).

Одним з найголовніших та найпродуктивніших способів творення ФО виступає фраземна інтеграція [5, с.107; 4, с.32] – поєднання в одне семантичне ціле рівноправних за значенням та фразотворчими функціями компонентів: *н'і ружом н'і ногом* (Івн); *ні дяки ні ласки* (Ном.); *ні в кут ні в двері* (Ном.). Складові таких ФО, характеризуючись протилежністю значення, створюють цілісний метафоричний образ фраземи. Опущення хоча б одного з елементів призводить до руйнування фразеологізму.

Безсумнівно, що в західноподільських говірках шляхом фраземної інтеграції утворилась невелика кількість ФО з тавтологічними повторами: а) двох іменників: *клин клина побиває* (Ном.); *дурень дурнем!* (Ном.); б) дієслова та іменника: *бував в буваличах* (Ном.); *пече такий пік* (Ном.).

Численна група фразем, що побутують у говірках, виникла шляхом фраземної диференціації (розкладу слова) [1, с.64]. Коли одне із значень дериваційної бази ФО повторно лінгвалізується у фраземі [5, с.108] через компонент аналітичної із цим словом структури. Проаналізований діалектний матеріал свідчить, що найчастіше відбувається "розклад" дієслова на віддієслівний іменник та допоміжне дієслово (*йти, мати, не мати, брати, робити* тощо). Цю групу представляють фраземи-парафрази: *наробити гвалту (гвалтувати)* (Знк); *жур'ба бе'ре (журитись)* (Ів); *мати над'їцу (надіятись)* (Орн); *сумн'їви бе'рут' (сумніватись)* (Орн, См); *мати т'аму (тямити)* (Знк); *давати хрота'ка (хротити)* (См); *сум бе'ре (сумувати)* (См); *голодн'ак на'пай (зголодніти)* (Знк).

Третім способом утворені фраземи-евфемізми, які називають предмети та явища, уникаючи небажаних асоціацій [2, с.49; 4, с.32]. Найчисленнішими виступають групи ФО, що передають такі поняття: 1) "померти": *в'їдаї к'ін'ц'ї* (См); *прос'т'агнуї ноги* (См); *н'їти до Боз'ї* (Ів); *на той світ душа перейде* (Св.); 2) "дурний": *не^ама г'лзду* (Чр); *бракує два до дес'їт'* (Ів); 3) "збожеволіти": *загубиї голову* (См).

Унаслідок “розщеплення” дериваційної бази виникли і фраземи-дисфемізми [2, с.50], що згрубіло лінгвалізують уже названі лексемами предмети та їх ознаки, наприклад: *блендати ногами* (Івн); *начи^лнити мац^ок* (Знк); *кен^д’ух нап^хати* (Знк); *нажерти жи^в’іт* (См); *ото в’ітпустий келе^{во}* (Чр); *розн’ати гембу* (Знк); *лупати балухами* (Знк); *білки витріщив* (Ном.).

Найуживаніші в усному мовленні подолян стали вирази, які містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника *як* та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки [6, с.77]. Спостережено, що найчисленнішою репрезентацією та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначаються фраземи-порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова. Наприклад: *ходить як водвуд* (Знк); */ як пов’іс’мо* (Івн); *як голодний / дурний до зати^рки* (Чр); *замерз як качан* (Чр); *ле^лжит як трактор* (См). Компаративні фраземи, що характеризують фізичний стан людини, зовнішність і риси характеру, можуть супроводитися і дієсловами, і прикметниками: загальноукр. *глухий як пеньок* [ФСУМ, II, с.611]; *дурний як пробка* [ФСУМ, II, с.701] – зах. под. *висох як т^р’іска* (См); *зморщилас’ як пече^лриц’а* (Знк); *постар’ію як йанко мочене* (Знк); *червоний як гран’* (Івн); *гни^ле як гн’іи не^вивезенний* (Чр); *г^рубий як тоїтра* (Івн); *с’л’іпий як крет* (Івн); *к^репкий як кат* (Чр); *тоїстий як Борман* (Чр); *дурний як сало / чобіт* (Ном.). Як бачимо, насичення фразеологічної семантики певними відтінками метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення забезпечується лексемами конкретного значення.

Яскравою образністю та високою емоційністю, що досягається підтекстовим протиставленням явища і порівняння до нього, характеризуються такі вислови: *хоче^ц’а й як старому же^лнити^с’а* (Орн); *хоче^ц’а й як мертвому до в’ітру* (Знк); *любить, як пес цибулю* (Ном.). Фраземам цього типу властива конотація гумору, дотепності – найприкметніших рис українського національного характеру.

Як і в українській літературній мові, в західноподільському діалектному ареалі творення сталих ФО на базі конструкцій сполучника *як* та повнозначних слів є найбільш поширеним.

У процесі виникнення фразем дериваційною базою можуть бути і вільні словосполучення, які побутують у мовленні й лінгвалізують конкретні реалії та їх ознаки. Фраземізація або фраземна транспозиція [1, с.73] таких словосполучень відбувається через переосмислення їх первісного значення та поступову заміну його значенням метафоричним. Нова ФО утворюється, коли лексичні значення кожного компонента словосполучення трансформуються в цілісне значення фраземи. У мовленні співіснують і вільні словосполучення, і похідні від них ФО, що однакові за зовнішньою формою, але відмінні за внутрішньою: *переступити пор’іг “зайти”* (Ів); *вишоу на зе^лену нашу “одужав”* (Знк); *й^лзик све^рбит’ “хотіти чогось”* (Орн, См); *вилупи^с’а з йаїц’а “народився”* (Івн); *опустий ^руки “не сподіватися”* (Знк); *потруси^л калиткою “витратився”* (Знк); *кл’амка ^лпала “збожеволіти”* (Орн).

Аналіз фразем подільського діалектного мовлення дає змогу не тільки виділити різноманітні шляхи їх творення, а й вивчити взаємозв’язки ФО літературної мови та народних говорів, виявити загальнонародне та місцеве у фразеології, з’ясувати специфіку діалектних усталених виразів.

Домінуючим конструктором і діалектних, і літературних українських ФО виступає цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення).

Шляхи виникнення українських ФО в різних говорах однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фрази творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться. Однак, спостереження свідчать, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ:

Номис – Приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К., 1993. – 768 с.
ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ:

Знк – с. Зіньків Віньковецького р-ну Хмельницької обл.
Ів – с. Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.
Івн – с. Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.
Орн – с. Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
См – смт. Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Чр – с. Черче Чемсровецького р-ну Хмельницької обл.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздарёв Ю.А. Основы русского фразообразования. – Ростов-на-Дону, 1977. – 184 с.
2. Демський М.Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. – С. 45–62.
3. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації // Записки НТШ. – Т. ССХІХІ. – Львів, 1990. – С.238–265.
4. Лавр В.И. Фраземіка українських діалектов карпатського регіона: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1992. – 50 с.
5. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980. – 207 с.
6. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – 280 с.

Євдокія Драч (Вінниця)

ФОРМУВАННЯ ЗАСОБАМИ ЛЕКСИКИ ПІЗНАВАЛЬНО-ЕМОЦІЙНО ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

З давніх часів педагогіка прагнула перетворити навчальний процес у невичерпне джерело привабливих таємниць і цікавих фактів. Важливим завданням педагогічної науки є розв'язання проблеми управління пізнавальною діяльністю учнів.

Навчання, що спирається не стільки на мислення, скільки на пам'ять учнів, не може задовольнити сучасних вимог життя і школи. Проблеми самостійної пізнавально-емоційної праці завжди були в центрі уваги педагогічної науки. Дослідження учених-педагогів, психологів П.Я. Гальперіна, Н.Ф. Талізної, М.О. Данилова, М.М. Скаткіна, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва та інших, багаторічний досвід масової школи свідчать, що ефективність засвоєння знань з будь-якого предмета великою мірою визначаються рівнем пізнавальної активності дітей у навчальному процесі.

З цього приводу відомий польський учений-дидактик В. Оконь цілком слушно зауважує, що місце, яке досі посідала в історії дидактичних понять пам'ять, "повинне зайняти мислення і діяльність самих учнів" [5, с.33].

Психолог С.Л. Рубінштейн пише, що "мислити людина починає, коли у неї виникає потреба щось зрозуміти. Мислення, як правило, починається з проблеми або запитання, з подиву або здивування, із суперечності [6, с.347].

Видатний український педагог С.Ф. Русова розвиває принцип розвиваючого навчання. Навчання з її точки зору є частиною, галуззю виховання, розвиває розум, уявлення, думки, ідеї, погляди, знання, воно дає ті скарби, що керують відносинами людини. Виховуюче навчання навчає учня самого формувати свої погляди та думки.

Основне завдання учителя – сформувати в учнів позицію активних суб'єктів навчання. Діти на таких уроках активно працюють, розв'язують навчальні завдан-